

УДК 930.85

Тетяна Федорів

Синагога у Збаражі: історія та архітектура

Зроблена перша спроба зібрати, систематизувати та ввести до наукового обігу увесь доступний краєзнавчий та іконографічний матеріал, пов'язаний із синагогою у місті Збаражі Тернопільської області. Встановлено ймовірні дати та події, які мали місце в її історії. Проведено порівняльний аналіз етапів перебудови святині.

Подано фотографічну фіксацію зовнішнього стану всіх стін святині і її внутрішнього вигляду після останньої перебудови. Висвітлено результати авторського обстеження сучасного стану екстер'єру й інтер'єру споруди, під час якого виявлено сліди від пожежі, а також металеві швелери та прутки, за допомогою яких намагалися стягнути будівлю синагоги і запобігти її руйнуванню. Здійснено порівняльний аналіз сучасного технічного стану синагоги, її екстер'єру та інтер'єру відповідно до того стану, який вона мала за описом Ігоря Андрушка та Сергія Кравцова 1993 р..

Ключові слова: синагога, Збараж, євреї, бароко, архітектура, фасад, нартекс, екстер'єр, інтер'єр

Tetiana Fedoriv

The synagogue of Zbarazh: history and architecture

The first attempt at collecting, systematizing and introducing into the scientific circulation of accessible local and iconographic materials related to the synagogue in Zbarazh of Ternopil Oblast is made. The dates and events that took place in the history of the synagogue are set. A comparative analysis of the stages of rebuilding of the synagogue is carried out. The photographic fixation of the external state of all walls of the sanctuary and its internal appearance after the last processing is submitted. The results of the author's inspection of the current state of the exterior and interior of the building during which there were found traces of the fire, as well as metal channels and rods, pulling the building of the synagogue together and preventing it from being destroyed, are highlighted. The comparative analysis of the current state of the interior and exterior based on the previous description by Ihor Andrushko and Serhii Kravtsov from 1993 is made.

Keywords: synagogue, Zbarazh, Jews, baroque, architecture, facade, narthex, exterior, interior

Місто Збараж Тернопільської області з початку XVII ст. було поліетнічним населеним пунктом і складалося з трьох національних груп – українців (русинів), поляків та євреїв. Діяльність останніх залишила ряд матеріальних і культурних пам'яток. До їх числа належать: синагога, будівля кагалу, “новий” єврейський цвинтар, приватні будинки єврейських родин, приміщення колишньої лазні та інші. Особливої уваги заслуговує синагога, ґрунтовні дослідження якої, фактично, не проводились.

Не зважаючи на те, що будівля синагоги у Збаражі збереглася донині, її історія майже невідома. Значною мірою це зумовлене тим, що до пам'ятки немає доступу з моменту її пристосування на початку 50-х років XX століття під адміністративний корпус і виробничі цехи харчокомбінату, пізніше соко-винного заводу.

Відомості про синагогу часто суперечливі, фрагментарні та неточні, а іконографіка дуже обмежена. Саме цим і зумовлюється *актуальність* пропонованого дослідження, *мета* якого полягає у систематизації, введенні до наукового обігу інформації про історію та архітектуру синагоги у Збаражі, як малодослідженої пам'ятки міста.

Спеціальних розвідок, які б висвітлювали історію збаразької єврейської громади взагалі та синагоги зокрема, на жаль, немає. Певні відомості про цю пам'ятку можна знайти у краєзнавчій літературі різних авторів, у довідкових, енциклопедичних та періодичних виданнях [1–6]. В цих джерелах міститься дуже коротка, неточна, не підкріплена джерельною базою інформація.

Наприклад, згідно з Анатолієм Малевичем, історичних відомостей про перших єврейських жителів Збаража немає, але збереглися дані (не підтвержені першоджерелами), що вони займались торгівлею у Старому Збаражі вже в роки князювання Данила Галицького (1228–1264 рр.) [1, с. 4].

Згідно книги про Збараж, виданої меморіалом у 1983 р. Меморіалом Яд Вашем (Єрусалим), синагога тут була збудована у першій половині XVII ст. [2, с. 20]. Однак, у краєзнавчій літера-

турі впродовж багатьох років фігурує дата будівництва синагоги 1537 рік [3, с. 38]. Найбільш імовірно, що ця дата є помилковою і невідомо звідки виникла.

У меморіальній книзі по Збаражу синагога чітко названа “Великою” синагогою (*ha-beit-kneset ha-gadol*) [2, с. 45] і, очевидно, була головною юдейською святинею міста. Але швидше за все, що вона не була єдиною. Про те, що окрім головної синагоги, в місті діяли два менші молитовні будинки зазначає у своїй книзі Зеновія Служинська [4, с. 177]. На сьогодні неможливо визначити точне місце розташування інших молитовних будинків та менших синагог. Старожили розповідали, що інша (менша?) синагога знаходилася на місці гуртожитку по сучасній вулиці Володимира Великого.

Як подає двотомник “Збаражчина”, вперше збаразька синагога зазнала пошкоджень під час облоги Збаража селянсько-козацькими загонами Богдана Хмельницького і пожежі міста [5, с. 132]. Імовірно, понищена споруда святині з часом була відновлена.

Крім того, згідно Генріха Шляського, синагога черговий раз була спалена у 1675 р. турецькими загонами Ібрагіма Шишмана [3, с. 38], а відбудована стараннями Миколи Потоцького [6, с. 480]. Востаннє синагога була перебудована у 1755 р. [3, с. 38], чергова реконструкція – відбулася вже наприкінці XIX століття, коли були замінені рами, стулки вікон і двері [8, с. 2].

Важливим джерелом інформації про синагогу у Збаражі є машинопис “Містобудівельна історія Збаража” львівських архітекторів Богдана Михалюньо та Ігоря Сьомочкіна з фондів наукової бібліотеки Національного заповідника “Замки Тернопілля”. Як зауважують дослідники, синагога у Збаражі була мурована, поряд з комплексом костелу і монастиря отців Бернардинів та замком, на тлі переважно дерев’яної забудови містечка XVI–XVII століть [7, с. 25].

Думку про імовірне відновлення (перебудову) місцевої синагоги у XVIII столітті висловлюють у своєму дослідженні Ігор Андрушко

Іл. 1. Синагога у Збаражі на австрійській кадастровій карті 1830 р.
(Джерело: <https://maps.geshergalicia.org/cadastral/zbarazh-zbaraz-1863>)

та Сергій Кравцов [8]. Дослідниками у 1993 р. здійснений опис синагоги у Збаражі (далі в тексті – Опис), який було надано Центром Єврейського Мистецтва, Єврейського Університету у Єрусалимі. Переклад з англійської даного дослідження здійснено автором цієї статті, коректування провів Сергій Кравцов.

Синагога у Збаражі знаходиться в історичній частині міста, на захід від колишньої ринкової площі, поблизу заплави лівого берега річки Гнізна.

Відповідно до одних історичних даних її можна датувати 1537 р. [3, с. 38], відповідно до інших – першою половиною XVII ст. [2]. Споруда прямокутна в плані, довжиною 23,15 м (із заходу на схід) та шириною – 21,30 м (з півдня на північ), основні архітектурні елементи її належать до пізнього бароко.

Декоративну оздобу синагоги складає: руст наріжників східного фасаду та північної прибудови (оздоблення вікна останньої нагадує вікна замкового палацу Збаража з відповідними “вухами”); два портали псевдовікон східного фронтона по осі будівлі, що спираються на профільований карниз; над арочними вікнами східного фасаду розташовані декоративні елементи, ідентифікувати які на основі фото немає змоги.

*Іл. 2. Синагога у Збаражжі. Фото 1905 р. (фрагмент).
Джерело: <https://polona.pl/item/zbaraz,MTg1NTUzNTk/0/#info:metadata>*

Аналіз фотографічного матеріалу (іл. 2, 3) першої чверті ХХ ст. свідчить про відсутність перебудови синагоги протягом зазначеного періоду.

Втрати двосхилого дахового перекриття у 1916–1918 р., на нашу думку, були зумовлені подіями (ймовірно, пожежа) Першої світової війни. Матеріали Національного цифрового архіву Польщі (НАС, Sygnatura: 1-U-8166) дають змогу простежити наявність у березні 1930 р. вже нового вальмового (чотирихилого) даху. На всіх графічних матеріалах простежується одноповерхова прибудова з односхилим дахом до північної стіни єврейської святині.

Чергового руйнування синагога зазнала вже у часі Другої світової війни. Яків Літнер, очевидець, котрий пережив Голокост у

*Іл. 3. Синагога у Збаражі.
Фото із книги "Збараж – 800" (Тернопіль, 2011. 77 с.)*

Збаражі, у своїх спогадах писав, що "окупанти діяли швидко і ввійшовши до міста, підпалили велику синагогу" [2, с. 6].

Прийняття синагоги на початку 50-х років ХХ століття під адміністративний корпус і виробничі цехи харчокомбінату (пізніше соко-винного заводу), за даними Опису, призвели до реконструкції та ремонту даху, а чоловічий зал був поділений на два поверхи [8, с. 2].

На сьогодні синагога оточена заводськими цехами, які були добудовані до усіх сторін споруди (іл. 4, 5).

Лише східний фасад і східний кут південного фасаду головної будівлі синагоги вільний від пізніших добудов (іл. 6).

За Описом, будівля синагоги включає у себе приміщення чо-

*Іл. 4. Колишні заводські споруди зі східної сторони синагоги у Збаражжі.
Фото Т. Федорів, 4 жовтня 2015 р.*

*Іл. 5. Будови, що закривають синагогу в Збаражжі з північної сторони.
Фото Т. Федорів, 14 березня 2017 р.*

*Іл. 6. Південний фасад синагоги у Збаражжі.
Фото Т. Федорів, 4 жовтня 2015 р.*

ловічого залу, західний нартекс і північну прибудову. Первісний головний вхід розташовувався по центру західного фасаду нартексу. Сучасний вхід до синагоги розміщений у східній стіні. Дверний отвір був зроблений на місці Ніші Тори (Арон Кодеш), на рівні сучасного першого поверху.

На сьогодні можемо зауважити, що кам'яні стіни синагоги, які за Описом були оштукатурені та облицьовані новою керамічною плиткою, на даний час наново потиньковані. У ході проведених робіт, на початку 2000-х років, керамічна плитка була демонтована, первісний руст наріжників східного фасаду втрачений.

Східний фасад синагоги мав і має два яруси – на першому по центру розміщені нові вхідні двері. У верхній частині розміщені три вікна з арочним завершенням. Зовнішні відкоси цих вікон криво-

*Іл. 7. Західний фасад синагоги у Збаразжі.
Фото Т. Федорів, 14 березня 2017 р.*

лінійні та увігнуті. Перший ярус завершується карнизом, а другий ярус є мансардою, у якій розміщені три прямокутні вікна.

Південний та північний фасади двоярусні, з трьома арочними вікнами; зовнішні відкоси віконних отворів криволінійні, увігнуті [8, с. 3]. Перші яруси обох фасадів завершені карнизом. Другий ярус обох фасадів – це мансарда (із зовнішніми стінами, обшитими бляхою), у якій вміщено по чотири вікна, завершені невеличкими фронтонами.

Західний фасад нартексу будівлі синагоги нанині також закритий рядом господарських та виробничих прибудов. Доступні для огляду лише центральна частина другого, третій та четвертий яруси нартексу (іл. 7). Фасад поділений чотирма пілястрами без основи і капітелей (лопатками). Інформацію про головні вхідні двері, вікна

та їхнє обрамлення можна отримати лише за даними Опису, які мали декоративні обрамлення із обробленого вапняку [8, с. 5].

Здійснивши порівняльний аналіз сучасного стану збаразької синагоги із Описом, можна говорити про наступне. Синагога була наново перекрита, перероблені дерев'яні дахові конструкції, старе перекриття було повністю замінене новою гофрованою оцинкованою бляхою. Під час ремонтних робіт були демонтовані усі старі дерев'яні вікна та замінені на нові металопластикові, уся будівля синагоги була наново оштукатурена. На сучасному етапі повторні обміри, обстеження та дослідження, які були проведені Ігорем Андрушком та Сергієм Кравцовим 25 років тому, здійснити неможливо.

Що ж стосується інтер'єрів синагоги, то тут жодних обстежень чи порівнянь здійснити не вдається, оскільки доступ до синагоги закритий.

Як зазначено в Описі, на першому поверсі синагоги були розміщені вестибюль, чоловічий зал, північне жіноче приміщення і сходи. Станом на 1993 рік, вестибюль синагоги слугував складом, приміщення чоловічого залу було переділене на три поверхи і використовувалось як майстерня. Жіноче приміщення у цей же час також було пристосоване під склад. Лише сходові клітка виконувала своє первісне призначення.

Дослідниками в Описі зазначено, що на другому поверсі знаходилися сходовий передпокій і три приміщення. Сходовий передпокій використовувався за призначенням, а первісне використання усіх трьох приміщень, розташованих на другому поверсі синагоги – невідоме. Станом на 1993 рік, жодне з них не використовувалось. Усі три приміщення, за Описом, були мощені дерев'яною підлогою.

На третьому поверсі розташовувалося п'ять мансардних приміщень. Ймовірно, увесь простір мансарди первісно міг використовуватись як школа. В Описі зазначається, що долівка приміщення, окрім центральної його частини, була вимощена дошками, а в

*Іл. 8. Видяд зруйнованого купола синагоги у Збаразжі.
Фото Г. Аршинова, червень 2017*

центрі приміщення розміщувався цегляний купол [8, с. 14], який, за нашими обстеженнями, зараз зруйнований (іл. 8).

В ході індивідуального короточасного перебування у збаразькій синагозі автору вдалося побачити інтер'єр молитовної зали. На місці, де колись знаходився Арон Кодеш, прорізаний вхід і встановлені металеві двері. Біма також втрачена.

Під час нашого обстеження у синагозі не було виявлено жодних декоративних елементів чи розписів. На стінах помітні сліди від пожежі – кіптява, в окремих місцях – осипаний тиньк аж до цегляної кладки. Останнє особливо проглядається на склепіннях зали. Всередині ще залишаються сліди більш пізніх перебудовань. Крізь усе приміщення проходять металеві швелери та пруті. Ймовірно, у часи функціонування заводу в

*Іл. 9. Внутрішній стан синагоги у Збаразжі.
Фото Г. Аршинова, червень 2017*

такий спосіб намагалися стягнути будівлю синагоги і запобігти її руйнуванню (іл. 9).

Очевидно, що зараз приміщення колишньої молитовної зали слугує складом, помітні також сліди життєдіяльності птахів (долівка приміщення, стіни, віконні ніші вкриті пташиним послідом).

Колишній завод продтоварів, а тепер – горілчаний завод (під відомою назвою), до якого також входить і будівля колишньої синагоги, вже неодноразово банкрутував та змінював орендаря. А це, у свою чергу, не сприяло ані відновленню, ані дослідженню святині. Наприкінці листопада 2017 р. черговий раз було запущено виробничі потужності заводу і тепер доступ до будівлі синагоги знову обмежений.

2.2. Архітектура

А втім, виявлення та дослідження нових текстових та фотографічних джерел дозволить розширити та поглибити інформацію про цю пам'ятку місцевого значення (під № 155-М) і сприятиме поглибленню подальших наукових пошуків.

1. Малевич А. П. Далеч віків прозираючи // Збараж – місто в Медоборах. 1996. № 1. С. 3–5.
2. Zbaraz: the Zbaraz Memorial Book Translation of Sefer Zbaraz Editor: Moshe Sommerstein Published in Tel Aviv 1983. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Zbarazh/zba004.html#Page19> (Last accessed: 24.01.2018).
3. Ślaski H. Zbaraż w przyszłości i terazniejszości. Tarnopol, 1934. 68 s.
4. Служинська З. Рід Білинських. Львів, 1998. 262 с.
5. Жила В. Збаражчина: зб. споминів, статей і матеріалів. Нью-Йорк, 1980. 737 с.
6. Батюк А. Збаражчина: зб. споминів, статей і матеріалів. Торонто, 1966. 680 с.
7. Михалюньо Б., Сьомочкін І. Містобудівельна історія Збаража // З фондів наукової бібліотеки Національного заповідника “Замки Тернопілля”. 77 с. Машинопис.
8. Description of the Synagogue in Zbarazh. By Igor Andrushko and Sergei Kravtsov. URL: <http://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=10290> (Last accessed: 24.01.2018).